

The Effect of Corona on Social Communication

Seyyed Hossein Sharafoddin*

*Professor, Department of Sociology, Imam Khomeini Educational and Research Institute,
Qom*

Email: sharafoddin@gmail.com

Abstract

The global coronavirus, although better known as a physical health disorder and a threat to life and survival in public opinion, and the main cause of this withdrawal has been the apparent mobility and active role-playing of organizations and factors in the field of health, but from a wider horizon Corona can be described as a multi-magnitude and continuous earthquake that has affected all the pillars of life, structural order and model rules governing the everyday world and human relations in different levels and areas and in different, direct and indirect proportions. This article seeks to describe and analyze the negative and positive effects of this phenomenon on various processes of human and social communication based on objective experiences and environmental evidence. The statements made are mainly inferred and formulated from notes, interviews, documented reports and objective observations.

Keywords: Corona, Health, Communication, Relationship, Impact, Consequence, Cost.

---

*. Date of Reception: 2021/10/03 , Date of Acceptation: 2021/12/16

تأثیر کرونا بر ارتباطات اجتماعی

سید حسین شرف‌الدین*

استاد گروه جامعه‌شناسی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، قم

Email: sharafoddin@gmail.com

چکیده

ویروس جهان‌گستر کرونا، اگرچه بیشتر به‌عنوان یک عامل اختلال سلامت جسمی و تهدیدکننده حیات و بقا در افکار عمومی شهرت یافته و عامل اصلی این انصراف، تحرک آشکار و نقش‌آفرینی فعال سازمان‌ها و عوامل وابسته به حوزه بهداشت و درمان بوده است، اما از یک افق گسترده‌تر، کرونا را می‌توان زلزله چند ریشتری و ممتدی توصیف کرد که همه ارکان زندگی، نظم ساختاری و قواعد الگویی حاکم بر جهان زیست‌روزمره و روابط و مناسبات انسانی را درسطوح و ساحت‌های مختلف و به نسبت‌های متفاوت، مستقیم و غیرمستقیم متأثر ساخته است. این نوشتار درصدد است تا با استناد به تجربه‌های عینی و شواهد محیطی، تأثیرات منفی و مثبت این پدیده را بر فرایندهای مختلف ارتباطات انسانی و اجتماعی توصیف و تحلیل کند. گزاره‌های ذکر شده عمدتاً از یادداشت‌ها، مصاحبه‌ها، گزارشات مستند و مشاهدات عینی استنباط و صورت‌بندی شده است.

کلیدواژه‌ها: کرونا، بهداشت، ارتباط، رابطه، تأثیر، پیامد، هزینه.

---

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۷/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۹/۲۵

مقدمه

ویروس یا پاندومی کرونا^۱ بالتقریب همه فرایندهای زیستی، هنجارهای رویه‌ای، عادت‌واره‌های معمول، قواعد الگویی نهادینه، راه و رسم‌های مألوف و متعارف، آیین‌های مناسک‌وار و تکرارپذیر زندگی اجتماعی را در معرض انواع تغییر قرار داده و اوضاع جهان را بالکل دگرگون ساخته است. کرونا به حق، زمینه‌ای برای بازاندیشی جدی در همه ابعاد و اضلاع زندگی و رویه‌ها و سیاست‌های متعارف و تثبیت شده در ساحت‌های مختلف حیات فردی و جمعی فراهم ساخت (ر.ک: پورحسن، ۱۳۹۹؛ فاضلی، ۱۳۹۸).

کمتر رخدادی در جامعه و تاریخ بشر می‌توان یافت که تا این حد توانسته باشد در جهان با فرکانس‌های مختلف پژواک کند، توجهات جهانیان را عمیقاً به خود معطوف دارد و همه دانش‌ها، بینش‌ها، ارزش‌ها، نگرش‌ها، هنجارها، احساسات، رویه‌ها، سیاست‌ها، برنامه‌ها، ساختارها و کنش‌ها را در سطوح خرد و کلان و با نسبت‌های متفاوت متأثر سازد.

از آنجایی که کرونا در قد و قواره یک بلیه بی‌رحم، عالم‌گیر و تا حدی چاره‌ناپذیر آشکار شد و هزینه بی‌اعتنایی و عدم سازگاری با اقتضاناتش، با پیامد وحشتناک مرگ قرین گشت، به اجبار و به تمکین خردمندان و مصلحت‌اندیشانه، همه امور را در هم سوئی با خود به انعطاف و تبعیت واداشته است.

کرونا محدودیت‌های مختلفی را به صورت موردی یا مستمر، تحمیل کرده است: برخی از عادت‌ها و رویه‌های مرسوم را به تعطیلی کشاند (مثل برخی مناسک مذهبی: هم؛ زیرا نمازهای جمعه، مراسم حج و...)، فرم و صورت وقوعی برخی را تغییر داد (مانند دید و بازدیدها و آموزش‌های رسمی)، برخی را به لحاظ کمیت وقوع تقلیل داد (مثل میهمانی‌ها و مسافرت‌ها)، برخی رفتارهای غیرمعمول و غیرمتعارف را باب کرد و متعین ساخت (مثل فاصله‌گزینی فیزیکی، شستن مرتب دست‌ها، ماسک زدن)؛ برخی از گزینه‌های رفتاری غیرمعمول را پراهمیت و گاه ضروری ساخت (مثل درخانه ماندن و دورکاری)، در برخی عرصه‌ها، به بدیل‌یابی و جایگزین‌سازی سوق داد (مثل رسانه‌ای شدن و مجازی شدن برخی فعالیت‌ها)، برخی باورداشت‌های ضعیف را تشدید و تقویت کرد (مثل خداباوری و مرگ‌اندیشی)، برخی روحیات غیراخلاقی بشر مدرن را تعدیل و تصحیح کرد (مثل استکبارورزی و گردن‌فرازی تحت تأثیر احساس عجز و ناتوانی) و...

در کل، آثار و پیامدهای آشکار و پنهان و مستقیم و غیرمستقیم کرونا را نمی‌توان یک سره مثبت یا یک سره منفی

۱. Coronavirus disease/COVID-19، سازمان بهداشت جهانی، در ۱۱ فوریه ۲۰۲۰ میلادی، شیوع آن را رسماً به‌عنوان یک ویروس جدید، به جهان اعلام کرد. (WHO.2020)

ارزیابی کرد. بی‌شک، این آثار وجوه مثبت و منفی درهم آمیخته‌ای دارد. نحوه مواجهه انسان با این پدیده و آثار آن، میزان خودآگاهی وی از رسالت انسانی اجتماعی خویش در این مصاف و بالاتر از همه زمینه‌ها و ظرفیت‌های فرهنگی اجتماعی، امکانات محیطی، سیاست‌های اجرایی دولت و نهادهای حاکمیتی و نیز عملکرد سازمان‌های مدنی و مردم نهاد در این ارزیابی و کم و کیف تأثیرپذیری قویاً مؤثر است. براهل نظر پوشیده نیست که پدیده کرونا به‌ویژه به دلیل استمرار چند ماهه، فراتر از جنبه‌های بهداشتی و درمانی، جنبه‌ها و سویه‌های فرهنگی، مذهبی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، ارتباطاتی متعددی نیز یافته است که در مقام تحلیل، نباید از نظر به دور داشته شوند.

موضوع نوشتار حاضر، بررسی توصیفی تحلیلی تأثیرات کرونا بر ارتباطات جاری در بستر روابط مختلف و عرصه‌های متعدد حیات جمعی است. زندگی اجتماعی بستر وقوع گونه‌های مختلف ارتباطات انسانی و فرایندهای تعاملی است. بخشی از این ارتباطات که با میانجی فناوری‌های رسانه‌ای اعم از جمعی و اجتماعی، صورت می‌پذیرد، به «ارتباطات رسانه‌ای» موسوم است. انسان اجتماعی در زندگی روزمره، بسته به موقعیت‌های اجتماعی خویش، در چرخه‌های ارتباطی متعدد و متنوعی درگیر است. از دید اندیشمندان ارتباطات، برجسته‌ترین ویژگی انسان، ارتباطی بودن اوست. ارتباطی بودن (در شکل عینی و انضمامی) هم عامل اصلی و عنصر کانونی در تقویم و استمرار زندگی اجتماعی انسان و هم معرف هویت اوست. این ویژگی در عصر و زمان حاضر به یمن دستیابی بشر به برخی فناوری‌های ارتباطی، به غایت شکوفا شده و آثار شگرفی را در عرصه‌های مختلف زیستی بشر، موجب شده است. به همین دلیل، عصر حاضر نیز «عصر ارتباطات» نام گرفته است. بدیهی است که انسان ارتباطی در عصر ارتباطات، بیشترین جلوه‌نمایی و نمایش ارتباطی را خواهد داشت.

ارتباطات انسانی دسته‌بندی‌ها و گونه‌شناسی‌های مختلفی دارد که یکی از معروف‌ترین آن‌ها تقسیم ارتباطات به ارتباط فرد با خود، با دیگران، با خدا و با طبیعت است. برخی اندیشمندان، ارتباط با پدیدارهای دیگر مثل ارتباط با جامعه (نهادهای و ساختارهای اجتماعی)، ارتباط با تکنولوژی و ارتباط با رسانه‌های جمعی و اجتماعی را نیز اضافه کرده‌اند.

از مفهوم «ارتباط» حسب مدل‌های گوناگون، تعاریف مختلفی ارائه شده است (ر.ک: ایشل، ۱۳۹۱، ص ۲۷-۷۲). رایج‌ترین آن‌ها، ارتباط را فرایند تولید و تبادل معنا، پیام، یا تأثیرات یک سویه و متقابل شناختی، عاطفی و رفتاری کنشگران انسانی تعریف کرده است. هر نوع ارتباط معمولاً در بستر نوعی رابطه (مثل رابطه زن و شوهری، رابطه دوستی، همسایگی و... با نقش‌ها، وظایف، انتظارات و حقوق نسبتاً مشخص) جریان می‌یابد. در این نوشتار سعی شده بر ارتباطات اجتماعی تمرکز شود، اگرچه از ارتباط فرد با خود نیز به دلیل برخی ملاحظات سخن به میان آمده است.

مراد از ارتباط اجتماعی، ارتباط فرد با دیگری یا کنش معطوف به دیگران است. این ارتباط می‌تواند عینی و بی‌واسطه باشد مثل گفت‌وگوی مستقیم افراد با هم؛ یا عینی با واسطه باشد (مثل ارتباط با میانجی تلفن، شبکه‌های

اجتماعی ...؟! همچنین این ارتباط گاه در بستر گروه‌های اولیه (مثل خانواده، خویشاوندان و دوستان)؛ و گاه در بستر گروه‌های ثانوی (مثل محیط‌های اداری و سازمانی) به وقوع می‌پیوندد؛ این ارتباط می‌تواند یک سویه یا متقابل، موقت یا مستمر، رسمی یا غیر رسمی، اختیاری یا ضروری، گرم یا سرد و... باشد.

ارتباط اجتماعی یا همان ارتباط با دیگران، غالباً به‌عنوان کنشی ارادی، قصدشده، جهت‌دار، قاعده‌مند، مقید به قیود زمانی و مکانی معین و دارای آثار و پیامدهای آشکار و پنهان تعریف می‌شود که با هدف نیل به برخی اغراض و تأمین برخی نیازها و ضرورت‌ها صورت می‌پذیرد.

ازاین‌رو، ارتباطات اجتماعی افراد با توجه به ویژگی‌های طرفین ارتباط، تعدد و تنوع نیازها و دواعی محرک، اهداف و غایات مقصود و نتایج مورد انتظار، موقعیت‌های وقوع و هنجارها و قواعد هدایتگر، فرصت‌ها و محدودیت‌های محیطی به انواعی تقسیم می‌شوند.

گفتنی است با توجه به تازگی وقوع پدیده مورد مطالعه و فقدان ادبیات تخصصی و علمی، عمده‌ترین منابع مورد استناد نگارنده، اسناد نیمه تخصصی و گزارشات غالباً ژورنالیستی موجود در فضای مجازی (وب سایت‌ها، وب لاگ‌ها و شبکه‌های اجتماعی) بوده است. این اسناد غالباً متضمن تحلیل‌هایی نه چندان عمیق از سوی برخی تحلیلگران مسائل اجتماعی‌اند. در هر حال، سعی شده روایتی شهودی ارتباطی از زیست جهان عمومی کرونایی شده، به دست داده شود.

گونه‌شناسی ارتباطات

همان‌گونه که در قبل اشاره شد، فرایندهای ارتباطی مألوف و متعارف هر فرد در یک دسته‌بندی کلی به دو نوع ارتباط با خود (ارتباط در قلمرو وجودی خویش: فیزیکی و روانی) و ارتباط با دیگری اعم از دیگری انسانی (مثل ارتباط با دیگر انسان‌ها در قلمروهای نهادی مختلف) و غیرانسانی مثل طبیعت تقسیم می‌شود. گفتنی است که «ارتباط با خود» نیز هم به دلیل دو حیثیتی بودن فرد در چرخه ارتباط با خود (حیث فاعلی و حیث مفعولی) و هم به دلیل تأثیرپذیری اجتناب‌ناپذیر فرد از کلیت فضای فرهنگی اجتماعی، می‌تواند در زمره ارتباطات اجتماعی قلمداد شود. گفتنی است که تأثیرات مستقیم و باواسطه کرونا بر فرایندهای ارتباطی موردنظر در دو بخش مجزا تحت عنوان آثار منفی و آثار مثبت به شرح ذیل دسته‌بندی شده‌اند.

۱. ارتباط با خود (ارتباط در قلمرو وجودی خویش)

آثار منفی: ایجاد تغییر در برخی عادات مألوف و رویه‌های معمول، فاصله‌گزینی فیزیکی از سایرین، شستن مرتب دست‌ها، استفاده از ماسک، استفاده از مواد ضد عفونی‌کننده، احساس کاهش امنیت وجودی و امنیت روانی، بروز تزلزل در نظام معرفتی، ارزشی، نهادی و موقف معنایی - وجودی انسان، به مخاطره افتادن امنیت وجودی افراد، بروز تنش‌های روحی، احساس بودن در معرض تهدید دائم، تجربه نوع جدیدی از زیستن در میانه ترس از مرگ و

امید به زندگی، ارتباط بیشتر با تجربه‌های زیسته به جای مفاهیم، قرنطینه طولانی مدت (با آثاری مانند ترس از بیماری، خستگی روانی، بی‌حوصلگی، اطلاعات ناکافی، ضرر مالی، وضعیت بد اقتصادی، جدا شدن از عزیزان، از دست دادن آزادی، عدم اطمینان نسبت به وضعیت خود از حیث بیماری و سلامت و...)، تحمل برخی عوارض جسمی و روحی ناشی از در خانه ماندن زیاد (مثل ابتلا به اضافه وزن ناشی از کم‌تحرکی، اتلاف وقت، اصطکاک‌های رفتاری، خستگی و ملالت به‌ویژه برای کودکان و نوجوانان و بالاخص برای آپارتمان‌نشینان)، محروم شدن از مشارکت در مناسک جمعی، تجربه دل‌تنگی در عین هراس از اجتماع، محدود شدن تبادل پیام از طریق رمزگان چهره به دلیل زدن ماسک و پوشیدن بخشی از صورت، کاهش سطح آستانه تحمل، عدم قطعیت و پیش‌بینی‌پذیری پایین این بیماری (تهدیدکننده سلامت فیزیکی و روانی افراد)، زمینه‌یابی برای رواج برخی خرافات شناختی و اعتقادی، مواجهه فردگرایانه با مرگ عزیزان (به دلیل ممنوعیت تجمعات و مراسمات)، تشدید مشکلات افراد فاقد کس و کار (مثل سالمندانی که تا قبل از این سعی می‌کردند با وقت‌گذرانی با دوستان و بسط روابط اجتماعی، جای خالی همسر و فرزندان را پر کنند) بهانه‌یابی برای قانون‌شکنی و بی‌توجهی به حق‌الناس (مثل اقدام به سفر و انتقال و بیروس به دیگر شهرها) احساس کنترل‌شدگی و محدود شدن حریم خصوصی تحت تأثیر دخالت نهادهای حاکمیتی و امنیتی و...

تحقیقات نشان می‌دهد که کارکنان کادر درمان از تنهایی، اضطراب، ترس، خستگی، اختلالات خواب، مرگ همکاران، مشاهده وضعیت بیماران و دیگر مشکلات، به لحاظ جسمی و روانی رنج بیشتری تحمل می‌کنند. آن‌ها به دلیل موقعیت شغلی خشم، آزدگی، ترس، نومی، درماندگی، تنهایی و نگرانی بیشتر و متقابلاً شادی و خرسندی کمتری را تجربه می‌کنند.

آثار مثبت: ایجاد حساسیت و تقویت انگیزه برای اختصاصی کردن هرچه بیشتر لوازم مورد استفاده شخصی و رعایت بیشتر بهداشت فردی، تشدید تنهایی، تقویت فردگرایی و انزوا در برخی سطوح (دستیابی به فرصت بیشتر برای با خود بودن و احتمالاً خود شکوفایی)، تقویت هوشیاری فرد نسبت به کمیت و کیفیت ارتباطات اجتماعی، احیای میل به صیانت نفس، فعال شدن غریزه حب بقا، بروز رفتارهای هیجانی معطوف به صیانت از خود در مقابل بیروس، افزایش روحیه برای تحمل رنج‌های عادی، احساس عجز و ناتوانی و در نتیجه رهایی از غرور و تکبر، فراغت بیشتر (ناشی از در خانه ماندن) برای فعالیت‌های فوق برنامه مثل مطالعه و خلاقیت‌ورزی در زمینه‌های هنری و ادبی و احیاناً جبران برخی کمبودها و... (ر.ک: صلواتی، ۱۳۹۹، ص ۱۴۰؛ فراهتی، ۱۳۹۹، ص ۲۰۷-۲۱۶).

۲. ارتباط با غیر خود (ارتباطات با دیگری در قلمروهای نهادی و غیر نهادی مختلف)

۲-۱. ارتباطات اجتماعی در قلمرو خانواده

آثار منفی: تحمیل هزینه‌های غیرمنتظره بر اقتصاد خانواده (تهیه ماسک، دستکش، مواد ضد عفونی‌کننده، آزمایش، دارو و درمان افراد مبتلا)، محدود شدن ارتباطات بیرونی اعضا، محدود شدن امکان ابراز عواطف

صمیمانه (در آغوش کشیدن، روبوسی کردن)، آشکار شدن ضعف مهارت‌های ارتباطی و نحوه کنار آمدن با وضعیت جدید، ضعف توان مشارکت در گفت‌وگوی صمیمانه، ضعف خلاقیت در تدبیر امور متناسب با اقتضای شرایط، ضعف توان در ساختار شکنی و ایجاد تغییرات متناسب در رویه‌ها و سبک زندگی، ضعف توان والدین در مدیریت نیازها، خواسته‌ها و تمنیات اعضا، کاهش کمیت ارتباطات مستقیم و چهره به چهره با خویشان و دوستان، محدود شدن بچه‌ها از ارتباط با دوستان و همکلاسی‌های خود، فقدان یا محدودیت دسترسی برخی خانواده‌ها به وسایل ارتباطی، فقدان یا ضعف سواد دیجیتال و رسانه‌ای آن‌ها، تشدید نابرابری آموزشی، الزام مادران به حضانت کودکان (که قبلاً به مهدها می‌رفتند)، تحمل فشارهای توان فرسا ناشی از محبوس ماندن به دلیل کمیت و کیفیت پایین غالب منازل مسکونی، کاهش امکان اجرای دستورالعمل‌های بهداشتی مقابله با کرونا در خانه، ضعف استفاده بهینه از فراغت ناشی از قرنطینه (به دلیل محدودیت‌ها و فقدان مهارت)، محدود شدن گذران اوقات فراغت در بیرون از خانه، الزام به مراقبت از اعضای مبتلا یا مشکوک (ایفای نقش کلینیکی خانه)، خوف مستمر از آلوده شدن اعضا توسط یکدیگر، افزایش احتمال بروز اختلاف، تنش و خشونت کلامی و رفتاری در میان اعضا (با مصادیق کودک‌آزاری، همسرآزاری، سالمندآزاری، معلول‌آزاری)، اضطراب ناشی از بیکار شدن و تعطیلی کسب و کار، خستگی ناشی از تعامل با کودکان محبوس در خانه، احیاناً تحمل وضعیت نابسامان اقتصادی، نگرانی از اختلال در روند موفقیت‌های تحصیلی (برای دانش آموزان و والدین)، افزایش احتمال ابتلا به بیماریهای جسمی و روحی (به دلیل یک جانشینی، افسردگی، اضطراب، تشویش و تنش)؛ حرص خانواده‌ها برای احتکار مایحتاج ضروری، الزام برخی خانواده‌ها به زندگی در کنار عضو زندانی خانواده (عودتی از زندان) و عضو معتاد و سالمند خانواده (عودتی از آسایشگاه‌ها و کانون‌های مربوط)؛ دل‌تنگی سالمندان (دارای زندگی مستقل) از دیدار فرزندان و محرومیت‌های دیگری مثل بیرون رفتن و قدم زدن در محیط و دیدار با دوستان، فاصله‌گزینی از سالمندان به دلیل خطر بیشتر ابتلا، حزن و اندوه شدید به دلیل از دست دادن برخی عزیزان (و انبوه مضاعف به دلیل خداحافظی نکردن با عزیز از دست رفته، ندیدن جسم او در آخرین لحظات، عدم امکان شرکت در مراسم تدفین، عدم امکان برگزاری مراسم سوگواری معمول، عدم امکان تخلیه هیجانات، احساس گناه و در ماندگی از عدم برآوردن انتظارات عزیز از دست رفته، نگرانی به دلیل محروم ماندن فوت شدگان از تکریم و تشییع و ترحیم (و نقض حرمت ایشان) و...

آثار مثبت: محکوم شدن به ماندن در خانه (به‌صورت متناوب) و حضور غیرمنتظره در میان اعضای خانواده (که بالقوه می‌تواند در تشدید عواطف و علائق متقابل مؤثر افتد)، تبدیل خانه به مأمن و جان پناه، جایگزینی خانواده با جامعه (یا تقویت اجتماع در مقابل جامعه)، تبدیل خانه از یک حصار فیزیکی به یک فضای اجتماعی، تقویت نهاد خانواده به‌عنوان کانون اصلی زندگی جمعی و عنصر اساسی در حفاظت از فرد در شرایط اضطراری، برجسته شدن نقش خانواده در جامعه‌پذیری اعضا (مثل کمک والدین به آموزش و تربیت فرزندان به جای نهادهای رسمی)، افزایش سهم کدبانو در سرپرستی و مدیریت خانواده، ادامه آموزش رسمی در خانه به کمک رسانه، افزایش فعالیت‌های سرگرمی - فرهنگی در این ایام، دورکاری و انجام فعالیت‌های حرفه‌ای در خانه، مشارکت در کارهای

خانه و برهم خوردن نظام تقسیم کار معهود، برجسته شدن بیشتر نقش‌های مادری و همسری، منحصر شدن پخت و پز به خانه و کراهت از سفارش اغذیه بیرونی به دلیل خطرات، تقویت روحیه تعاون و همکاری میان اعضا، تشدید و تراکم احساسات صمیمانه میان اعضا با دوستان و خویشاوندان به دلیل محرومیت از دیدار آن‌ها و ابراز آشکار آن در این ایام و... (ر.ک: فراهتی، ۱۳۹۹، ص ۲۱۷-۲۱۹؛ ابراهیمی، ۱۳۹۹، ص ۲۲۵-۲۴۹؛ پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ۱۳۹۹؛ اداره مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران، ۱۳۹۹؛ ایرنا، اسفند ۱۳۹۹ مصاحبه با وحیدنیا، مدیرکل مشاوره و امور روان‌شناختی سازمان بهزیستی کشور؛ و اعلام نگرانی دبیرکل سازمان ملل از احتمال تشدید تعارضات در خانواده‌ها و تقاضای مؤکد از دولت‌ها برای حفظ امنیت زنان (وب سایت سازمان ملل متحد، می ۲۰۲۰).

۲-۲. ارتباطات اجتماعی در قلمرو جامعه عام

آثار منفی: غلبه درک زیست‌شناختی از واحد انسانی به‌عنوان یک بدن زنده حامل و ناقل ویروس، ترس از تعامل با دیگران و در نتیجه کاهش ارتباطات و مراودات انسانی از مجرای دید و بازدید، گفت‌وگو، میهمانی، صله ارحام، عیادت بیماران، تشییع جنازه، استقبال از مسافران، شرکت در جشن‌ها و سوگواری‌ها، شرکت در مناسک جمعی و...؛ محدود شدن ارتباطات انسانی در فضاهای عمومی مثل کوچه، خیابان، اتوبوس، مترو، پارک، اداره و کاهش فرصت برای مشارکت در فرایند دریافت و ارائه خدمات (از مجرای سازمان‌های اداری، واحدهای صنفی و...)، تقویت فردگرایی و میل به انزوا جویی، بالا رفتن میزان مشکلات روحی به دلیل محدودیت ارتباطات، بالا رفتن میزان کجروی و انحراف در جامعه (به‌ویژه به دلیل مشکلات اقتصادی و خستگی‌های روحی)، بروز برخی تنش‌ها و تقابلات میان طالبان سفر با اهالی شهرها و استانهای مقصد که بر ممانعت از ورود غریبه‌ها اصرار می‌ورزیدند)، تشدید فشار بر برخی گروه‌های ضعیف مثل معزندان و مهاجران غیر رسمی (این دسته افراد در جریان بحران کرونا با مشکلات متعددی در نتیجه بی‌توجهی، رهاشدگی و بی‌احترامی مواجه شدند و وضعیت آن‌ها بیش از پیش متزلزل و وخیم شد)، ابتلای جامعه به سوک مضاعف (به دلیل عدم تخلیه هیجانات ناشی از مرگ عزیزان و عدم تسلی خاطر) که خود بالقوه افراد را در معرض انواع بیماری‌های جسمی و روانی قرار می‌دهد؛ و...

آثار مثبت: تعدیل خودخواهی به نفع دگرخواهی، تقویت انگیزه برای اهمیت دادن به دیگران (هرچند به خاطر خودمان. به بیان دیگر، ما به اقتضای زندگی در یک جهان شبکه‌وار، به خاطر خودمان هم که شده باید به دیگران اهمیت دهیم)، یادآوری و بازخوانی مکرر این انگاره مهم اخلاقی که همه اعضای جامعه سرنشینان یک کشتی‌اند و باید هوای هم را داشته باشند، تقویت زمینه مسئولیت‌ورزی اجتماعی، مدنی و اخلاقی افراد در قبال یکدیگر، تقویت این انگاره که دیگری را باید؛ زیرا خود پنداشت (همدلی) و بالاتر اینکه دیگری را باید مقدم بر خویش داشت (ایثار)، تقویت روحیه تعاون و همکاری و مشارکت همگانی، تقویت روحیه خودیاری و دیگریاری مراقبتی (تعهد به مراقبت پیوسته از خود و دیگری و تقویت اخلاق مراقبتی)، ایجاد زمینه برای به اشتراک‌گذاری دستاوردهای

علمی، پژوهشی و تجربی موفق در مواجهه با آثار مختلف این ویروس، شکوفایی ظرفیت‌ها برای امدادگری مؤمنانه و فعال شدن گروه‌های جهادی با هدف ارائه خدمات مورد نیاز (به‌ویژه به اقشار محروم جامعه)، تقویت زمینه‌های همدمی مؤمنانه تحت تأثیر گفتمان سازی جدید رهبری، اقدام ایثارگرایانه گروه‌های جهادی، طلاب و بسیجیان برای کمک به کادر درمان، مشارکت در تکفین و تدفین اجساد، تسلی بخشی به خانواده‌های آن‌ها و...؛ تأثیرگذاری «دیگران مهم» از طریق رسانه‌ها و فضای مجازی بر نحوه مواجهه مردم با مشکلات و تفسیر شرایط موجود، تقویت روحیه عدالت‌خواهی و مبارزه با فقر و فساد و تبعیض، آمادگی ذهنی و روحی برای کمک به آفرینش جهانی بهتر، پدید آمدن نوع جدیدی از «سبک زندگی» و نوع جدیدی از کنشگری و تعامل، تغییر برخی الگوهای رفتاری و ارتباطات و مناسبات اجتماعی، تقویت و تضعیف همزمان برخی از ارزش‌های پارادوکسیکال و تناقض‌گونه (کرونا از یک سو، مردم را به اتخاذ فردیت و گریز از جمع ترغیب می‌کند و از سوی دیگر، برای رفع تهدید خود، آن‌ها را به همکاری و مشارکت جمعی ترغیب می‌کند)، تقویت انگیزه به اخلاقی زیستن و تشدید تمایل به صلح و وحدت جهانی، تقویت حس نوستالژیک و توجه یافتن تلویحی به ارزش و اهمیت فرصت‌هایی که در شرایط غیر کرونایی از آن برخوردار بودند (مثل دیدوبازدیدها، مجالس، مسافرت، انجام مناسک جمعی) و... (ر.ک: صالحی امیری، ۱۳۹۹؛ اسکندریان، ۱۳۹۹، ص ۶۵-۸۶؛ جهاد دانشگاهی، ۱۳۹۸ ب؛ فاضلی، ۱۳۹۸؛ زهرایی، ۱۳۹۹، ص ۱۲۰-۱۲۶).

۲-۳. ارتباطات اجتماعی در قلمرو نهادهای تعلیمی، تربیتی و پژوهشی رسمی (در چارچوب سازمان‌هایی مانند کودکان، مدارس، دانشگاه‌ها، حوزه‌های علمیه، پژوهشگاه‌ها، انجمن‌های علمی، کتابخانه‌ها، نمایشگاه‌های کتاب، سمینارها، نشست‌های علمی و...)

آثار منفی: محدود شدن افراد از ارتباط با دوستان و همکلاسی‌های خود در محیط‌های آموزشی، تعلیق بخشی از فعالیت‌های معمول مراکز آموزشی و پژوهشی، رسانه‌ای شدن غالب آموزش‌ها (که به دلیل ضعف زیرساخت‌ها، فقدان نرم‌افزارهای آموزشی متناسب، ضعف تجربه و مهارت کاربردی، فقدان جامعه‌پذیری متناسب معلمان و متعلمان، در ماه‌های نخست به افت روند آموزش منجر شد)، عدم وجود امکانات لازم جهت ارائه آموزش‌های عملی، آزمایشگاهی و کارگاهی (در برخی رشته‌ها و برای برخی دروس)، عدم دسترسی عموم دانش‌آموزان و دانشجویان به ابزارها و وسایل الکترونیک مورد نیاز (امکانات سخت‌افزاری و نرم‌افزاری) به‌ویژه در مناطق روستایی و محروم، ضعف دسترسی به اینترنت با کیفیت، عدم وجود سازوکارهای لازم جهت ارزیابی مستمر میزان اثربخشی این نوع آموزش‌ها، ضعف مدیریت آموزش مجازی در وزارت آموزش و پرورش و برخی دانشگاه‌ها، ضعف امکانات برای تولید محتوای متناسب با این نوع آموزش، عدم دسترسی یا دسترسی ضعیف برخی دانش‌آموزان به شبکه اجتماعی شاد (طراحی شده توسط آموزش و پرورش) هزینه بالای خرید بسته‌های اینترنتی برای بهره‌گیری از آموزش‌های الکترونیک، اعتیاد مجازی (خطر محتمل برای برخی دانش‌آموزان و دانشجویان)، امکان‌یابی ورود به

درگاه‌های مختلف و بعضاً غیر مجاز اینترنت بدون مراقبت والدین، بروز برخی مناقشات در مرجعیت علم مدرن (علم پزشکی) برای راهبری و ساماندهی سیاست‌ها و کنش‌های اجتماعی معطوف به این ویروس، بروز برخی تعارضات میان طب سنتی (یا اسلامی) با طب جدید و اهالی این دو در نحوه مواجهه با این ویروس، قوت‌یابی تئوری‌های مبتنی بر توطئه‌اندیشی در فضای عمومی (استناد ویروس به عملیات بیوتروریسم دشمن یا توطئه‌ای علمی برای کشتن یا ناتوان ساختن انسان‌ها، حیوانات و گیاهان)، اظهارنظرهای مختلف پزشکان و متخصصان علوم پزشکی در فضای رسانه‌ای و تشویش اذهان، رشد اندیشه‌های خرافی و راهکارهای نامعتبر در مواجهه عموم با این پدیده و ...

آثار مثبت: رشد و توسعه کمی و کیفی آموزش‌های مجازی، جابجایی الگوهای نهادی شده و ساختاریافته آموزش با الگوهای منعطف‌تر و فرد محور، امکان‌یابی خودآموزی و تقویت جنبه‌های فردگرایانه در امر آموزش و یادگیری، امکان‌یابی توسعه خود و رشد مهارت‌ها به صورتی مستقل از نظام آموزشی، امکان‌یابی ارتباط با کوشگران مختلف خارج از چارچوب کلاسیک آموزش در مدرسه و دانشگاه، ایجاد زمینه برای دورکاری پژوهشگران و در نتیجه کاهش برخی هزینه‌ها، دستیابی به فرصتی مناسب برای تأمل‌ورزی و جبران برخی کمبودهای آموزشی و پژوهشی، تقویت انگیزه دولتمردان و سازمان‌های مربوط برای سرمایه‌گذاری در بخش زیرساخت‌ها و تمهید ملزومات ضروری برای آموزش‌های مجازی، افزایش کمی و کیفی سواد رسانه‌ای، دیجیتال شدن بخشی از خدمات پژوهشی و کمک آموزشی (که احتمالاً در آینده نیز مورد استفاده خواهد بود)، رونق‌یابی و تقویت شبکه‌های اجتماعی داخلی به دلیل ضرورت مشارکت در ارائه آموزش‌های مجازی، برقراری نسبی عدالت آموزشی در حوزه آموزش‌های الکترونیک و ایجاد زمینه برای دسترسی دانش‌آموزان مناطق محروم به ملزومات نرم‌افزاری و سخت‌افزاری این نوع آموزش‌ها، تولید، عرضه و امکان دسترسی رایگان یا کم هزینه به محصولات و نرم‌افزارهای آموزشی متضمن محتوای کتب و منابع درسی توسط شرکت‌ها و مؤسسات آموزشی و کمک‌آموزشی، ارائه آموزش‌های مکاتباتی (درس‌نامه)، بسته‌های الکترونیکی آفلاین، توسط برخی معلمان به ویژه برای دانش‌آموزان مناطق محروم و کم‌برخوردار (به‌ویژه به دلیل عدم دسترسی آن‌ها به اینترنت و شبکه‌های آنلاین و بسترهای نرم‌افزاری و سخت‌افزاری تمهید شده)، پوشش نسبتاً گسترده تلویزیونی و سیگنال‌رسانی سراسری صدا و سیما در قالب شبکه آموزش و مشارکت سایر شبکه‌ها در آموزش تلویزیونی در بازه‌های زمانی مشخص، ره‌اشدن دانشگاه‌های از ساختارهای متصلب و امکان شکل‌گیری دانشگاه‌های گفت‌وگو محور، ایجاد زمینه برای پذیرش دانشجوی برون مرزی و صدور خدمات آموزشی به سایر کشورها و متقابلاً عضویت در برخی دانشگاه‌های معتبر جهان و اخذ آموزش‌های مجازی، امکان‌یابی گفت‌وگو میان اندیشمندان ایرانی در داخل و خارج با یکدیگر، امکان‌یابی بهره‌گیری از اساتید برجسته ایرانی مقیم خارج، امکان‌یابی استفاده دانشجویان از کلاس‌های درس اساتید برجسته سایر دانشگاه‌ها، فعال شدن پارک‌ها، مراکز دانش‌بنیان و استارت‌آپ‌ها (زمینه بیشتر برای همفکری دانش و فناوری)، ایجاد زمینه برای تولید دانش و اطلاعات مرتبط (با کرونا) در محیط‌های دانشگاهی، ایجاد زمینه برای شکل‌گیری

دانش‌های میان رشته‌ای به دلیل تعدد ابعاد و تنوع آثار و مشارکت حوزه‌های مختلف معرفتی (جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، اقتصادی، ارتباطی، مدیریتی در کنار پزشکی) در تبیین ابعاد و آثار آن، ایجاد زمینه برای ساماندهی به نظام اطلاع‌رسانی، اجماع‌سازی، اعتمادسازی و هدایت افکار عمومی در کشورهای مختلف، ایجاد انگیزه برای توسعه دانش آینده‌پژوهی و پیش‌بینی روندهای جهانی، ایجاد زمینه برای تولید برخی آثار علمی معطوف به بررسی ابعاد مختلف این ویروس (در قالب کتاب، مقاله، نشست علمی، گفت‌وگوهای رسانه‌ای، فیلم‌های کوتاه، آهنگ، شعر، طنز) و...

۲-۴. ارتباطات اجتماعی در قلمرو نهادهای دینی و معنوی یا ارتباط با هدف تأمین نیازهای معنوی و روحی (به‌ویژه از طریق شرکت در مناسک جمعی)

آثار منفی: تجربه نوعی شوک اعتقادی توسط برخی مؤمنان ضعف الایمان، تعلیق موقت مناسک جمعی و آیین‌های عبادی (مثل نمازهای جماعت، جمعه، مجالس سخنرانی و وعظ مذهبی، مراسم دعا و تلاوت قرآن، مراسم سوگواری و شادی، زیارت اماکن مقدس، مراسم حج و عمره، اعتکاف، شب‌های قدر، راهپیمایی اربعین و...)، تقویت جنبه‌های فردگرایانه دین، بروز چالش در معنای زندگی، شکل‌گیری و رونق تدریجی نوع جدیدی از الهیات به نام الهیات مجازی، افزایش حساسیت نسبت به جنبه‌های کارآمدی دینداری و التزام به رعایت مناسک (به جای جنبه‌های نمایشی و عملی آن‌ها) [این واکنش در این تعابیر بازنمایی می‌شد: اگر ایمان و عمل دینی (به‌ویژه مناسک جمعی) ما را در مقابل این نوع بلایا تقویت نکند، پس به چه درد می‌خورد؟ چرا باید از تعلیق آن‌ها نگران باشیم؟] احساس نیاز به بازاندیشی در برخی باورداشت‌ها و انگاره اعتقادی، سست شدن انگیزه برای عمل به برخی توصیه‌های ترجیحی، بروز برخی شبهات و خرافات در عرصه‌های نظری و عملی (اگر حرم ائمه (علیهم‌السلام) مصونیت ندارد، پس چه فرقی با سایر اماکن دارد؟ اگر خوردن ته مانده غذای مؤمن از نظر طبی غیر مجاز است، چرا دین آن را شفا معرفی کرده؟ اگر دست دادن به دیگران ممنوع است چرا در دین عامل زدودن کینه‌ها معرفی شده؟ یا طرح ادعاهایی مبنی بر اینکه ما با صرف دعا و توسل می‌توانیم بر این بلیه فائق آییم، یا اینکه تعطیلی مجالس مذهبی موجب تضعیف ایمان و اعتقاد مردم می‌شود و نباید بدان تسلیم شد و...)، تقابل دیدگاه‌های دارای خاستگاه علمی و دینی در تبیین این پدیده [کرونا یک ویروس است مانند همه ویروس‌ها که از بی‌مبالاتی تغذیه‌ای برخی جوامع روی داده (تبیین علمی)، شری است که به دلیل کم توجهی به خدا، کفران نعمت، غرور و استکبار، ظلم به خود و دیگران، ویرانی طبیعت و محیط زیست و... دامنگیر بشر شده است (تبیین الهیاتی)]. (این موضوع اگرچه فی نفسه منفی نیست، اما زمینه برای طرح برخی دیدگاه‌های ناصواب را در فضای عمومی فراهم ساخت)، ایجاد زمینه برای به‌سخره گرفتن برخی معارف اسلامی در باب سلامت، به بهانه اظهارنظرهای کوتاه‌بینانه و سخیف برخی مدعیان طب اسلامی و...

آثار مثبت: بازخوانی مجدد بحث شرور در عالم هستی، نقش زمینه‌ای انسان در ایجاد این شرور و نقش

خداوند در حمایت و صیانت از بشر؛ تقویت نگاه الهیاتی به امور و پدیده‌ها به جای نگاه علمی (مثل نحوه ارتباط و دخالت خداوند در عالم انسانی، آثار وضعی اعمال و کم و کیف تأثیر آن در زندگی فردی و اجتماعی)؛ انسان‌گرا شدن بیشتر الهیات (توجه به نیازهای انسان، محدودیت‌های وجودی انسان، انتظارات انسان از دین و خدا و اینکه اساساً دین برای انسان است و باید از مشکلات و محنت‌های او عقده‌گشایی کند)؛ افزایش روحیه مرگ‌اندیشی یا زیستن در وضعیت میانه ترس از مرگ و امید به زندگی (اینکه مرگ همواره در کمین است و باید خود را برای ملاقات با آن آماده ساخت)، تقویت زمینه برای دین‌داری تجربی و شهودی (یا افزایش میل آدمیان به کسب تجربه‌های معنوی بیشتر و متعالی‌تر)، ایجاد آمادگی برای وداع با برخی کلیشه‌های معرفتی ضعیف کلامی و اعتقادی، آشکار شدن عجز بشر متمدن و محدودیت امکانات او در مقابل تهدیدات (و متقابلاً نیازمندی او به عنایات غیبی و دستگیری‌های ماورایی)، کنار رفتن برخی حجاب‌ها از جلوی دیدگان انسان غفلت زده و سرکش مدرن، بیدار شدن اجمالی او از خواب منیت و خودپرستی، ترغیب دینداران به استغفار، توسل، دعا و اهدای صدقات (در کنار رعایت توصیه‌ها و پروتکل‌های بهداشتی)، تقویت انگیزه برای افزایش چگالی دینداری و تراکنش کنش‌های مذهبی در دوره پساکرونا، شکوفایی ظرفیت امدادگری در جامعه و اشتیاق به مساعدت مادی و معنوی هم‌نوعان (ترغیب به رعایت ارزش‌هایی مثل احسان، ایثار، گذشت، انفاق و دستگیری از دیگران، کمک به مستمندان و اقشار ضعیف و همدردی، همدلی و حمایت از آن‌ها)؛ تقویت نقش رسانه‌ها در تبلیغات مذهبی و ایجاد زمینه برای بهره‌گیری هرچه بیشتر از ظرفیت‌های رسانه‌ای در ایام عادی.

ایجاد فرصت بی‌نظیر برای انتقال مفاهیم دینی و توسعه دینداری در مقیاس جهانی از طریق اینترنت، تجربه همزیستی بین الهیات مجازی با الهیات واقعی در فضای مجازی، ایجاد زمینه برای نقد روحانیت به دلیل ناتوانی در توجیه معقول این سنخ رویدادها با رویکرد الهیاتی و ترغیب آن‌ها به بازاندیشی برخی معارف، ایجاد زمینه برای مشاوره‌های الهیاتی توسط روحانیون و مراقبت‌های تسلی بخش برای آسیب‌دیدگان، ایجاد زمینه برای تأسیس و تدریس «الهیات کرونا» و «پساکرونا» در دانشگاه‌ها و حوزه‌ها، ایجاد زمینه بیشتر برای توجه به پرسش‌های وجودی^۱ و وجودی^۲ و یافتن پاسخ‌های الهیاتی برای آن و... (ر.ک: شرف‌الدین، ۱۳۹۹، ص ۲۱-۳۶؛ محمدرضایی، ۱۳۹۹، ص ۴۱-۵۴؛ مجیدی، ۱۳۹۹، ص ۶۸-۷۷؛ نجفی، ۱۳۹۹، ص ۹۳-۱۱۸؛ بهار، ۱۳۹۹، مقالات متعدد ذخیره شده در سایت دین آنلاین، تحت عنوان دین و کرونا).

۲-۵. ارتباطات اجتماعی در قلمرو رسانه‌های جمعی و اجتماعی

آثار منفی: تعمیق شکاف دیجیتال میان مناطق کمتر توسعه یافته کشور با سایر مناطق به دلیل محدودیت در امکانات (زیرساخت‌ها، دسترسی به اینترنت، برخورداری از ابزارهایی؛ زیرا لپ‌تاپ، تبلت، گوشی پیشرفته، سواد

1. Existential Questions.

رسانه‌ای و مهارت‌های بهره‌گیری از این امکانات) که آثار آن در میزان اطلاع‌یابی مردم از امور و کیفیت آموزش دانش‌آموزان و دانشجویان این مناطق انعکاس می‌یابد؛ افت احتمالی تحصیل یا کاهش کیفیت آموزش (به ادعای برخی کارشناسان)؛ نگرانی از ابتلای اکثری به اعتیاد رسانه‌ای و مجازی، عادی شدن استفاده از فیلترشکن‌ها (که ممکن است در آینده نیز با بسط و انگیزه بیشتری ادامه یابد)، عوارض جسمی، روحی و ذهنی ناشی از مصرف بالای رسانه و ارتباطات رسانه‌ای و دسترسی آسان به اطلاعات غیرمجاز (که به‌ویژه برای برخی گروه‌های سنی مخاطره انگیز است) القا و دریافت مداوم اخبار نگران‌کننده که خود به ملالت، اضطراب، نگرانی و وحشت افراد منجر می‌شود؛ محدود شدن ارتباط با دوستان و خویشان به ارتباطات مجازی (که ممکن است به دلیل عادت و هزینه پایین آن در ایام پسا کرونا نیز ادامه یابد) و...

آثار مثبت: ایجاد زمینه و انگیزه برای بهره‌گیری گسترده از رسانه‌های جمعی، فضای سایبر و شبکه‌های اجتماعی برای اطلاع‌یابی از اوضاع جهان، دریافت و ارائه خدمات پژوهشی، آموزشی، اداری، فرهنگی، بهداشتی، درمانی، ورزشی و فراغتی؛ مطالعه آثار مکتوب، مصرف اقلام رسانه‌ای صوتی و تصویری بسته‌بندی‌شده در قالب نرم‌افزارهای مختلف (فایل، سی دی، دی‌وی‌دی، فلش مموری، هارد سیار و...)، رسانه‌ای شدن شتابان هرچه بیشتر عرصه‌های مختلف زندگی، ایجاد زمینه و ضرورت برای استفاده گسترده‌تر از ظرفیت‌های مختلف رسانه‌ای (صوتی، تصویری، گفتاری، نوشتاری و ترکیبی)، تقویت زیرساخت‌ها و بسط فناوری‌های ارتباطاتی و مخابراتی، تقویت سواد رسانه‌ای، تشدید و تسریع ضرورت ایجاد دولت الکترونیک با کار ویژه‌های متنوع، رونق‌یابی و تقویت برخی شبکه‌های اجتماعی داخلی مثل ای‌تا، مشارکت فعال رسانه‌ها در بالا بردن سطح آگاهی مردم از چپستی و ویروس و کیفیت نشر آن، دستورالعمل‌های بهداشتی، نحوه ایجاد ایمنی و مراقبت از خود، شیوه‌های مقابله با ویروس، راه‌های پیشگیری از انتقال بیماری به سایرین؛ مشارکت فعال رسانه‌ها در امر آموزش‌های مدرسی و دانشگاهی، رواج و رونق کسب‌وکارهای متعدد در فضای مجازی، رونق خرید و فروش‌های اینترنتی، استفاده گسترده از ظرفیت‌های رسانه‌ای در تبلیغات دینی و اجرای برنامه‌های مذهبی (سخنرانی، مناظره، پرسش و پاسخ، مسابقات علمی، دعا و نیایش، تلاوت قرآن، پخش اذان، مداحی، روضه‌خوانی، زیارت، اماکن، برنامه‌های مناسبتی مثل شب‌های قدر، روز غدیر و...)، جمع‌آوری کمک برای نیازمندان و...)، برگزاری مجالس ختم، روضه‌های خانگی و جشن‌های تولد به‌صورت آنلاین، برگزاری کنسرت‌های موسیقی به‌صورت مجازی توسط خوانندگان مختلف باهدف شادی‌آفرینی، آموزش مهارت‌های لازم در زمینه‌های مختلف، ایجاد زمینه برای اشتغال افراد به برخی فعالیت‌های هنری و سرگرمی در خانه، رواج فرهنگ کتاب‌خوانی و شرکت در مسابقات علمی توسط رسانه‌ها، امکان‌یابی ثبت و ضبط تجربه‌های زیسته و خاطرات این دوره در شبکه‌های اجتماعی، جایگزینی حداکثری ارتباطات انتقالی (رسانه‌ای) به‌جای ارتباطات بی‌واسطه و آیینی در فضای واقعی زندگی، ایجاد و تقویت پیوندهای اجتماعی و انسجام ملی، تقویت نظارت اجتماعی از طریق اطلاع‌رسانی به‌موقع (از عملکرد مسئولان، وظایف و انتظارات جمعی، کم و کیف پیشرفت بیماری در کشور و جهان، امیدبخشی و حفظ روحیه مردم به‌ویژه از طریق انتشار اخبار امیدبخش)، ایجاد

تحول در مفهوم کار و تبدیل آن از کار پدی، اداری و کارخانه‌ای به کار اطلاعاتی بر بستر دیجیتال، تقویت حضور سایرین (نه فیزیکی) افراد، گروه‌ها و سمن‌ها در حوزه‌های صنعتی و خدماتی، تقویت ارتباط با سایر کشورها به ویژه کشورهای همسایه که افزون بر تعاملات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی نیازمند تعاملات انسانی و اخلاقی برای حل این بحران بین‌المللی نیز هستند؛ تأسیس کلاب هاوس و امکان‌یابی ارتباطات آنلاین در گستره جهانی؛ و در کل، اشباع عرصه‌های مختلف زندگی و حیات فردی و اجتماعی به وسیله رسانه‌ها و... (ر.ک: نقیب‌السادات، ۱۳۹۹، ص ۲۶۸-۲۶۹؛ پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ۱۳۹۹؛ فاضلی، ۱۳۹۹؛ رحیمی و عبداللهی، ۱۳۹۹، ص ۴۳-۶۴؛ شعاعی، ۱۳۹۹، ص ۳۹-۵۲؛ نعمتی انارکی و زابلی‌زاده، ۱۳۹۹، ص ۱۱۱-۱۳۸؛ طاهری کیا، ۱۳۹۹).

۲-۶. ارتباطات اجتماعی در قلمرو نهادهای اقتصادی (ارتباط با هدف دادوستد کالاها و خدمات مادی - معیشتی و تعاملات اقتصادی در میدان‌های مختلف (بازار، بانک، بیمه و...))

آثار منفی: افت وضعیت اقتصادی و از رونق افتادن بخش‌های مختلف صنعتی، کشاورزی، خدماتی، ساختمانی، گردشگری و...؛ کاهش میزان صادرات و واردات، کاهش تولید ناخالص داخلی کشور و در نتیجه کاهش درآمد افراد، تحمیل برخی هزینه‌های سنگین بر اقتصاد ملی (مثل سرمایه‌گذاری برای تولید ماسک، دستکش، لباس‌های ویژه، مواد ضدعفونی‌کننده، اقلام بهداشتی و درمانی، تجهیزات پزشکی و بیمارستانی، حقوق و مزایای ویژه کادر درمان، هزینه‌های تولید و خرید واکسن، تزریق واکسن، ضدعفونی، اماکن و معابر عمومی، برپایی بیمارستان‌های صحرائی و...)، تحمیل هزینه‌های سنگین ناشی از قرنطینه بر بخش‌های دولتی، خصوصی و عمومی؛ محدود شدن ارتباط اصناف فعال با یکدیگر و با مراجعان و مشتریان خود، تعطیلی متناوب بخش قابل توجهی از اصناف و مشاغل، الزام برخی مشاغل به محدود ساختن ساعت فعالیت و دورکاری، پایین آمدن توان تاب‌آوری اقتصادی برخی مشاغل، افزایش میزان بیکاری، کاهش فاحش میزان درآمد برخی اصناف (مثل کارگران روزمزد، دست‌فروشان، خدمتکاران خانگی، کارگران کارگاه‌های غیررسمی، مسافرکش‌ها و...)، افزایش هزینه‌های خانواده‌ها برای تهیه لوازم بهداشتی، مراقبتی و درمانی، افزایش هزینه‌های ناشی از استفاده و بهره‌مندی از فناوری‌های مجازی و الکترونیکی، کاهش تقاضای حمل‌ونقل و مسافرت‌های بین‌شهری (و به تبع آن، کاهش درآمد بخش دولتی و خصوصی مانند کاهش درآمد عوارضی‌ها، امداد خودروها، مجتمع‌های رفاهی بین‌راهی، جایگاه‌داران سوخت، کاهش درآمد ناشی از جرائم راهنمایی و رانندگی، کاهش درآمد بخش حمل‌ونقل عمومی، هتل‌ها و مسافرخانه‌ها و...)؛ افزایش مصرف آب به دلیل افزایش نیاز به شست‌وشو؛ تمایل دولت به افزایش درآمدهای مالیاتی به‌عنوان جایگزین مناسبی برای کاهش درآمدهای نفتی و کاهش بخشی از مالیات‌های کسبه (با اقداماتی مانند اصلاح قانون مالیات بر ارزش افزوده، مجاب کردن وکلای دادگستری و پزشکان به استفاده از دستگاه کارت‌خوان برای امکان‌یابی اخذ مالیات از آن‌ها، برنامه‌ریزی برای وصول مالیات از خانه‌های خالی، حساب‌های بانکی، ماشین‌ها و مستغلات لاکچری و سکه‌های طلای پیش‌فروش شده؛ و...)، تشدید و گسترش فقر عمومی و...

آثار مثبت: تمایل شدید نظام‌های اقتصادی در سطوح خرد و کلان به اقتصاد دانش‌بنیان و داده‌ورزی و تقویت استارت‌آپ‌ها، فعال شدن شرکت‌های دانش‌بنیان در عرصه مواردی مانند تولید دوربین‌های حرارتی برای تشخیص دمای بدن، انواع ماسک و دستکش، الکل طبی، انواع مواد و دستگاه ضدعفونی‌کننده، پالایه‌های تصفیه هوا و دستگاه‌های اکسیژن ساز، تهیه بسته‌های آموزشی و اطلاع‌رسانی مجازی، تهیه واکسن و...، رونق بازار رسانه‌ها به دلیل طرح نیازهای مختلف آموزشی، پژوهشی، اداری، اقتصادی و ضرورت تولید و تهیه ابزارها و تجهیزات موردنیاز، کاهش سرانه مصرف به‌ویژه مصرف‌های نمایشی (و خرید اقلام لوکس)، قناعت‌پیشگی قهری خانواده‌ها به دلیل کاهش درآمدها و محدودیت‌های اقتصادی، تلاش دولت در تقویت زیرساخت‌های ارتباطی و حمایت از کسب‌وکارهای مجازی، حمایت هرچند ضعیف از کسب‌وکارهای از رونق افتاده، اعطای چند نوبت یارانه‌های تأمین اجتماعی و بسته‌های معیشتی به اقشار ضعیف، اعمال بخشودگی مالیاتی برای برخی اصناف خسارت‌دیده، امهال و تمدید زمان‌های وصول مالیاتی، امهال و تمدید مهلت پرداخت وام‌های بانکی (به‌ویژه در ماه‌های اولیه سال ۹۹)، توصیه به عدم افزایش میزان رهن و اجاره‌بهای اماکن و منازل، اعطای تسهیلات مالی (هرچند بسیار محدود) با دوره‌های بازپرداخت طولانی‌مدت، معافیت مشترکان کم‌مصرف از پرداخت هزینه‌های آب و برق، تدوین برخی آیین‌نامه‌ها برای انجام بخشی از فعالیت‌های اداری معمول از طریق دورکاری و... (ر.ک: ایمانی جاجرمی، ۱۳۹۹، ص ۸۷-۱۰۴).

۷-۲. ارتباطات اجتماعی در قلمرو نهادهای سیاسی (حاکمیتی)

آثار منفی: تحمل برخی هزینه‌ها به دلیل فقدان تجربه و استراتژی مشخص برای مقابله با این سنخ بلایا، ناتوانی حاکمیت در کنترل اوضاع، هدایت و اقناع افکار عمومی و تفوق بر محیط داخلی؛ ضعف در تصمیم‌گیری‌های به‌هنگام، قاطع و توأم با اقتدار، در برخی موارد فقدان سرعت عمل مورد انتظار، تبدیل یک موضوع بهداشتی - درمانی به یک موضوع سیاسی - امنیتی، ناهماهنگی موضعی میان نیروهای مختلف اجرایی و خدماتی، ضعف عملکرد تیم رسانه‌ای دولت در انعکاس دیدگاه‌های ستاد مقابله با کرونا و تصمیمات اتخاذشده، طرح مکرر روایت‌های ناهمخوان از این تصمیمات در شبکه‌های اجتماعی، تضعیف سرمایه سیاسی و اعتماد مردم به دولت و نهادهای مربوط، زیر سؤال رفتن کارآمدی نظام جمهوری اسلامی در پیش‌بینی و مقابله به‌موقع و همه‌جانبه با بحران کرونا، عدم اقدام به‌موقع برای ممانعت از ورود بیماری به کشور، عدم اطلاع‌رسانی به‌موقع از میزان حضور و نفوذ بیماری در کشور، جدی نگرفتن دستورالعمل‌های مقابله با بیماری، قرنطینه نکردن شهرها و مناطق پرخطر، عدم تعطیلی به‌موقع ادارات و سازمان‌های دولتی و خصوصی، اصناف و به‌طورکلی، مراکز زمینه‌ساز برای اشاعه و ویروس، کنترل نکردن عبور و مرور مردم، استفاده نکردن از حداکثر ظرفیت‌های مردمی، تعلل در تأمین امکانات بهداشتی و پیشگیری، ناتوانی در تأمین امکانات درمانی، عدم حمایت ویژه از اقشار آسیب‌پذیر، افزایش قدرت دولت در اعمال نظارت بر شهروندان از مجاری مختلف و درنهایت سلب آزادی‌های مدنی مردم (با جلوه‌های هم؛ زیرا محدودسازی آزادی افراد به بهانه امنیت و سلامت جامعه، ورود به حریم خصوصی افراد به انگیزه حفظ جان آن‌ها،

حصر خانگی نسبتاً گسترده، تغییر رویه‌های معمول زندگی آن‌ها، ممنوعیت مسافرت‌های برون‌شهری، ممنوعیت تردد در ساعت‌های خاص، بستن متناوب بازارها و مراکز عمومی، وادار کردن افراد به دورکاری، تشدید نظارت‌های پلیسی روی افراد و مراکز اداری و سازمانی، تمایل به اعمال سانسور و دست‌کاری اطلاعات ناظر به واقعیت‌های محیط، اعمال سیاست‌های محدودکننده در حفاظت از مرزها و کنترل مهاجرت‌های خارجی، محدود ساختن ناوگان‌های حمل‌ونقل عمومی، انتقاد عمومی به عملکرد مسئولان در سطوح مختلف، مناقشه در آمارهای رسمی از تعداد مبتلایان و اموات، عدم همراهی برخی شهروندان با سیاست‌های دولت (به‌ویژه در رفتن به مسافرت به‌رغم ممنوعیت آن)، مخالفت برخی اقلیت‌های مذهبی با سیاست بستن اماکن مقدس و متهم ساختن دولت، بروز تقابل مدنی با برخی اقدامات نهادهای رسمی، نقد دولت به دلیل ایجاد عملیات روانی ناسنجیده علیه برخی مناطق کشور (مثل مبدأ بودن قم در اشاعه آلودگی)، افزایش جسارت مردم در اعتراض به حاکمیت به دلیل عملکرد ضعیف، نقد دولت به دلیل فقدان سازوکارهای مؤثر تأمین اجتماعی و صندوق‌های حمایت از بیکاری برای صاحبان مشاغل آزاد و کسانی که مشمول مزایای قانون کار و انواع بیمه‌های بیکاری نیستند، نقد دولت به دلیل عدم شمول سیاست‌های حمایتی آن از افراد دارای کار غیررسمی یا دارندگان قراردادهای کاری موقت، انباشت نارضایتی و بی‌اعتمادی از حاکمیت (که خود می‌تواند زمینه‌ساز بروز برخی بحران‌های سیاسی - امنیتی در آینده شود)، احتمال شکل‌گیری جنبش‌های خودانگیخته کوچک و پراکنده در سطح ملی و جهانی برای دفاع از حقوق آسیب دیدگان و ...

آثار مثبت: آشکار شدن ارزش و مطلوبیت وجود دولت و نهادهای عمومی، تقویت دولت‌گرایی (در مقیاس ملی) در مقابل جهانی‌گرایی، تشدید تمایلات ملی‌گرایانه، تقویت انسجام و وحدت ملی (پوند میان دولت و مردم و بخش‌های درون حاکمیتی)، فعال‌سازی استعدادها و خلاقیت‌ها برای کشف ظرفیت‌های پنهان و یافتن الگوها و رویه‌های بدیل، طرح ضرورت خودکفایی در برخورداری از کالاهای استراتژیک به‌عنوان یک موضوع امنیتی، احساس نیاز به یک حکمرانی چابک و پیشرفته برای مقابله با این سنخ بحران‌ها، ضرورت ایجاد هماهنگی میان بخش‌های مختلف سیاسی، فرهنگی، اقتصادی، بهداشتی، رسانه‌ای، دیپلماسی و ارتباطات بین‌الملل در مقام اتخاذ تصمیمات مقتضی؛ ضرورت ایجاد هماهنگی عملی میان سازمان‌های حمایتی متعدد اعم از دولتی و غیردولتی نظیر سازمان بهزیستی کشور، کمیته امداد امام خمینی (ره)، بنیاد مستضعفان، ستاد اجرایی فرمان امام (ره)، شهرداری‌ها، ارتش و سپاه در مقام کمک‌رسانی و امداد؛ تلاش در جهت گسترش عدالت آموزشی (در آموزش‌های از راه دور) از طریق تقویت زیرساخت‌ها و ارائه برخی خدمات، تقویت روح تعاون و همدلی در گستره ملی، احراز شکننده بودن وابستگی به خارج و تلاش در اتکا هرچه بیشتر به سرمایه‌های داخلی، افزایش تمایل به توسعه همکاری‌ها با برخی کشورهای منطقه مثل چین (به دلیل ناتوانی کشورهای غربی و توانمندی چین در مهار و مدیریت کرونا و نیز کمک‌های بشردوستانه آن به ایران)، تقویت قدرت دفاعی و امنیتی، سرمایه‌گذاری بیشتر دولت در بخش بهداشت و درمان، ضرورت تجدیدنظر در برخی سیاست‌ها مثل خصوصی‌سازی گسترده بیمارستان‌ها و کالایی‌سازی گسترده بهداشت عمومی، تقویت انگیزه برای سرعت بخشی به روند ایجاد دولت الکترونیک، تمهید

برخی زیرساخت‌ها برای تسهیل ارائه خدمات به مردم به صورت غیرحضوری و... (ر.ک: رحیمی و عبداللهی، ۱۳۹۹، ص ۵۲؛ قلی پور، ۱۳۹۹، ص ۴۷-۵۶).

۲-۸. ارتباطات اجتماعی در قلمرو نهادهای فراغتی یا ارتباط باهدف تأمین نیازهای تفریحی و فراغتی

آثار منفی: تعطیلی متناوب سالن‌ها، باشگاه‌ها، استادیوم‌ها و مسابقات مختلف ورزشی؛ برگزاری برخی مسابقات بدون حضور تماشاگر، تعطیلی میهمانی‌های دوستانه و خانوادگی، مراسم جشن و سوگواری، مجالس وعظ و خطابه، مناسک جمعی، مسافرت‌ها (سیاحتی، زیارتی و... داخلی و خارجی)، سینماها، تئاترها، کنسرت‌ها، کافی‌نت‌ها، گیم‌نت‌ها، قهوه‌خانه‌ها، رستوران‌ها، کتابخانه‌های عمومی، نمایشگاه‌ها، جشنواره‌ها، موزه‌ها، گالری‌ها، اماکن زیارتی، پارک‌ها، بوستان‌ها؛ نیمه تعطیل شدن بازارها و بازارچه‌ها (چه بازدید از این مراکز و خرید همواره یکی از سرگرمی‌های جذاب برای انسان در جهان سرمایه‌داری بوده است)، باشگاه‌های بدن‌سازی و...

آثار مثبت: رونق‌یابی بازار سرگرمی‌های رسانه‌ای در خانه (در اتاق شخصی) مثل تماشای فیلم‌ها، سریال‌ها و کارتون‌ها و برنامه‌های متنوع تلویزیونی، فیلم‌ها و سریال‌های عرضه‌شده در شبکه سینمای خانگی، شبکه‌های ماهواره‌ای، سرگرمی‌های متنوع در فضای مجازی (اینترنت)، شبکه‌های اجتماعی، بازی‌های کامپیوتری، کوچه یا محله، استفاده از موسیقی‌های رادیو آوا، مطالعه کتاب‌ها و نشریات کاغذی و دیجیتال، حل جدول، مشارکت والدین در آموزش‌های مجازی فرزندان، مشارکت در انجام امور خانه، نرمش و ورزش در خانه، امکان‌یابی جبران برخی عقب‌ماندگی‌ها، فرصت‌یابی بیشتر برای خلوت با خود و تأمل و تفکر و... (ر.ک: فاضلی، ۱۳۹۹، ص ۵۷-۷۱).

۲-۹. ارتباطات هنری و ادبی یا ارتباط در قلمرو نهادهای هنری با هدف تبادل اقلام و محصولات هنری (هنرهای چندگانه و ادبیات به‌عنوان هنر مکتوب)

آثار منفی: تعطیلی متناوب و کم رونق شدن مراکز رسمی و غیررسمی بستر ساز این سنخ ارتباطات و تبادل محصولات و مصنوعات هنری مثل آموزشگاه‌ها، دانشکده‌ها، کانون‌های فرهنگی، تالارها، کارگاه‌ها، نمایشگاه‌ها، گالری‌ها، موزه‌ها، تئاترها، سینماها، کنسرت‌ها، فروشگاه‌ها و مراکز عرضه، کتابخانه‌ها و کتاب‌فروشی‌ها و...

آثار مثبت: زمینه‌یابی بیشتر برای مطالعه آثار ادبی و مصرف برخی اقلام هنری مثل موسیقی، فیلم، سریال، کارتون، بازی؛ شکوفایی خلاقیت‌ها در تولید و ترویج انواع جوک، لطیفه، طنز، شعر و داستان، به‌عنوان نوعی تلاش خودانگیزخته برای شادی‌آفرینی، ابراز واکنش دفاعی ناخودآگاه ذهن، رها ساختن بخشی از انرژی‌های روانی سرکوب‌شده، تخلیه بخشی از فشار روحی و احساسات و هیجانات منفی ناشی از ابتلا به وضعیت ناخواسته، نوعی اعتراض مدنی به مشکلات و کمبودها و نیز تخلیه فشارهای سیاسی، خرده‌گیری از برخی باورها، خلیقیات، اظهارنظرها و رفتارهای عمومی یا عملکرد گروه‌های خاص به زبان ادبی؛ و نیز تلاشی نرم در جهت تقویت

ارزش‌های انسانی، روحیه‌بخشی، ایجاد مقاومت روانی، تحکیم هویت جمعی؛ ایجاد زمینه برای خلق ژانرهای جدیدی در صنعت سینما، افزایش نقش تسلی بخشی هنر، زمینه‌یابی خلق برخی مصنوعات هنری جدید، استفاده بیشتر از کامپیوتر و نرم‌افزارهای مختلف برای خلق محصولات هنری (به‌ویژه نقاشی و گرافیک)، استفاده بیشتر از فضای مجازی برای توزیع رایگان برخی محصولات هنری، اقدام برخی هنرمندان به‌ویژه بانوان به تولید برخی مصنوعات هنری و صنایع‌دستی با هدف اشتغال‌زایی و کسب درآمد، تمایل بیشتر دانش‌آموزان به برخی فعالیت‌های هنری و ذوقی مانند نقاشی، خطاطی، مشاعره، پانتومیم، ساختن اشکال مختلف با قطعات و... در کنار فعالیت‌های معمول آموزشی و... (ر.ک: قره‌باغ، ۱۳۹۹، ص ۹۴-۹۷؛ رضی پور، ۱۳۹۹، ص ۱۱۱-۱۳۴؛ ذوالفقاری، ۱۳۹۹، ص ۱۱۶-۱۳۰).

۲-۱۰. ارتباطات اجتماعی در قلمرو نهادهای بهداشتی - درمانی

آثار منفی: عدم آمادگی لازم برای رویارویی با این ویروس و عوارض اصلی و جانبی آن، تشویش افکار عمومی به دلیل اظهارنظرهای مختلف کارشناسان و متخصصان حوزه بهداشت و درمان، ناهماهنگی میان تصمیمات ستاد کرونا با سایر بخش‌ها، بروز درجاتی از تقابل میان طب جدید و طب سنتی و اهالی آن دو در برخورد با این ویروس، رواج توصیه‌های خرافی مثل مصرف عنبر نسارا، ادرار شتر، بنفشه، مشروبات الکلی، برای درمان مبتلایان، رونق‌یابی بازار پیشگوها، فال‌گیرها، کف‌بین‌ها و رمال‌ها؛ سوءاستفاده برخی فرصت‌طلبان اقتصادی از نیاز و استیصال مردم در این شرایط (مثل احتکار ماسک، فروش داروهای موردنیاز و بعضاً تقلبی به قیمت گزاف و...)

آثار مثبت: ایجاد زمینه برای تلاش در جهت تضمین سلامت عمومی به‌عنوان یکی از حقوق عامه، ایجاد حساسیت زیاد در حوزه مراقبت‌های بهداشتی، درک ضرورت و اهمیت بیش‌ازپیش نیروها و سازمان‌های درگیر در امر بهداشت و درمان، قدرشناسی مکرر رهبری، دولت و مردم از اقدامات ایثارگرانه این قشر به زبان‌های مختلف، تلقی قربانیان کادر درمان به‌عنوان شهدای خدمت، ایجاد زمینه برای توجه ویژه دولت به توسعه کادر پزشکی و تقویت زیرساخت‌ها و امکانات و تجهیزات بیمارستانی، تخصیص منابع مالی ویژه به نظام سلامت به‌منظور تسهیل دسترسی همگان به خدمات سلامت و بهبود کیفیت آن، تردید در مطلوبیت سیاست‌های خصوصی‌سازی این بخش (به‌ویژه در حمایت از اقشار ضعیف)، شکوفایی ظرفیت‌ها برای تولید انواع لوازم موردنیاز به‌ویژه تولید واکسن و کاهش وابستگی به خارج، کاهش آلودگی‌های زیست‌محیطی (به دلیل محدودیت ارتباطات، کاهش مصرف، تقلیل مسافرت‌ها و کشت و گزار در طبیعت)، کاهش تصادفات جاده‌ای به دلیل کم شدن مسافرت‌ها، توجه کادر پزشکی و درمانی کشور به نقش حمایتی و تقویتی سایر گروه‌های اجتماعی در مواجهه با این سنخ بحران‌ها، احساس نیاز کشورهای مختلف به حمایت‌های جهانی، مشارکت برخی کشورها در اعطای کمک‌های دارویی به یکدیگر و... (الله‌وردی، ۱۳۹۹).

۲-۱۱. ارتباطات اجتماعی در قلمرو نهادها و روابط بین‌المللی

الف) ارتباطات میان فرهنگی یا ارتباط میان افراد وابسته به حوزه‌های فرهنگی مختلف. این ارتباط گاه از

طریق اشخاص و گروه‌ها و گاه از طریق سازمان‌های رسمی و البته با میانجی و بسترسازی دولت‌ها برقرار می‌شود:

آثار منفی: تعلیق موقت یا محدود شدن صنعت گردشگری، جذب و اعزام دانشجویان به خارج، برگزاری همایش‌ها و نمایشگاه‌های بین‌المللی، برگزاری مسابقات ورزشی در سطوح منطقه‌ای و جهانی، صادرات و واردات محصولات فرهنگی، تضعیف تعاملات فرهنگی تحت تأثیر دل‌مشغولی به مسائل بهداشتی و درمانی و... .

آثار مثبت: رونق‌یابی این نوع ارتباط از طریق رسانه‌های جهان‌گستر مانند ماهواره‌ها و اینترنت در بخش تبادل محصولات فرهنگی، اخبار و اطلاعات محیطی و گزارش‌های مستند، ایجاد زمینه برای ارتباط برخی مراکز علمی داخلی با جهان خارج (به دلیل رونق‌یابی و اعتباریابی ارتباطات مجازی و کاهش محدودیت‌ها)، ایجاد یک هویت جمعی متعالی جهان‌وطنانه در عموم انسان‌ها، تشدید تمایل به گسترش صلح و آرامش در سراسر جهان، بر حذر داشتن انسان عصر ارتباطات از توسل به هویت‌های خودبینانه، فردگرایانه، خصمانه و دیگرستیزانه؛ عطف توجه به طبیعت مشترک و نوعی انسان‌ها با آرزوها، احساسات و اضطراب‌های مشترک در فراسوی هویت‌های ملی و فرهنگی، کمک به رشد فرایندهای فرهنگی اجتماعی جهانی و تقویت پیوندهای ذهنی میان ملل مختلف (که باعث توازن میان جهانی‌شدن اقتصادی - سیاسی با جهانی‌شدن فرهنگی - اجتماعی می‌گردد)، رشد آگاهی جمعی جهانی نسبت به اهمیت قواعد بهداشت عمومی و لزوم رعایت آن، ایجاد حساسیت بیشتر نسبت به وضعیت‌های زیست‌محیطی، عطف توجه به اصلاح سبک تغذیه و الگوهای مصرف و... .

ب) ارتباطات اقتصادی (در قلمرو نهادها و روابط بین‌المللی)

آثار منفی: تحمیل شوک‌های سنگین به اقتصاد در مقیاس جهانی، افول برخی اقتصادها از موقعیت جهانی، بروز درجاتی از رکود اقتصادی حتی در کشورهای توسعه‌یافته، روند نزولی بهای دلار و طلا، ریزش پیاپی بازارهای بورس، تعلیق برخی از توافقات تجاری و همکاری‌های منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای تا اطلاع ثانوی، تعلیق چندماهه صنعت گردشگری و رکود کسب‌وکارهای مرتبط با آن (مثل شرکت‌های هواپیمایی، خطوط کشتیرانی، صنعت هتلداری، اقتصاد کشورهای مقصد)، کاهش ارتباطات هوایی، دریایی و زمینی میان کشورهای مختلف، بروز اختلال در روند صادرات و واردات در گستره جهانی، افت تولید ناخالص داخلی کشورها (به تبع محدود شدن ارتباطات جهانی)، بروز تنش‌های تجاری میان برخی کشورها مثل آمریکا و چین، کاهش تقاضا برای کالاهای مصرفی، سرقت اقلام بهداشتی و پزشکی در برخی کشورها، محدودشده تبادل خدمات بهداشتی و درمانی (به دلیل ابتلای همگانی کشورها) و... .

آثار مثبت: رونق‌یابی بازار تولید و عرضه اقلام بهداشتی و درمانی و تجهیزات پزشکی به ویژه واکسن، اقدام برخی کشورها به ارسال کمک‌های بشردوستانه به کشورهای درگیر و نیازمند، همکاری پژوهشی برخی کشورها در تولید واکسن به صورت مشترک و... .

۳. ارتباطات سیاسی (در قلمرو نهادها و روابط بین‌المللی)

آثار منفی: تشدید دشمنی و غلبه فضای جنگ سرد در روابط برخی کشورها، اتهام زنی بسیاری از کشورها به چین، آمریکا و هند (به‌عنوان کشورهای منشأ ویروس کرونا یا آغازگر حمله بیولوژیکی)، برخورد خصمانه و خشونت‌آمیز با اتباع چینی مهاجر در برخی کشورهای اروپایی و در آمریکا و کانادا، دشمن‌تراشی‌های ایدئولوژیک و متهم کردن کشورهای رقیب به توطئه و دشمنی، محدود شدن حجم ارتباطات سیاسی، ایزوله سازی موقت و بستن مرزها بر روی همسایگان، بروز ابهام در وضعیت‌های آینده جهان، ضعف عملکرد سازمان ملل متناسب با سطح انتظار، عملکرد فرصت‌طلبانه اتحادیه اروپا و...

آثار مثبت: افزایش اهمیت ملی‌گرایی و منطقه‌گرایی در سیاست خارجی، تحول و گذار از امنیت فیزیکی و سخت‌افزاری به امنیت جانی، ذهنی و روانی؛ افزایش حساسیت نسبت به موضوع بیوتروریسم در سیاست خارجی کشورها، ایجاد حساسیت نسبت به لایه‌های پنهان و دهشت‌آور سرمایه‌داری غرب، افشای نقش دولت‌ها در لاپوشانی و کتمان برخی اطلاعات حقیقی از مردم، افول هژمونی ابرقدرت‌ها، آشکار شدن میزان قدرت و نفوذ دولت‌ها و توان نقش‌آفرینی و بازیگری آن‌ها در عرصه جهانی، گذار از جهان تک‌قطبی - چندقطبی به نوعی بلوک‌بندی جدید، زمینه‌یابی طرح ایده‌هایی مانند نزدیکی عصر آخرالزمان، تحقق دوره پایان تاریخ (مورد پیش‌گویی ساموئل هانتینگتون)، کاهش زمینه و انگیزه برای دامن زدن به اختلافات و تنش‌ها سیاسی در سطح جهان، احساس نیاز بیشتر کشورها به همکاری‌های بین‌المللی و کنش‌های مشترک جمعی، ضرورت بازسازی رابطه نهاد‌های فراملی با دولت‌ها به نفع کنشگری مستقل‌تر دولت‌ها، کمک به بسط فرهنگ سیاسی مشترک در سطح جهانی، امکان‌یابی ارزیابی و سنجش مستمر الگوهای حکمرانی موجود در نحوه مواجهه با بحران‌ها توسط ملت‌ها (این سنجش و ارزیابی می‌تواند درکی عمومی‌تر و جهانی‌تر از «حکمرانی» خوب را در میان ملت‌ها شکل دهد و زمینه تضعیف حکومت‌های ناکارآمد را فراهم سازد)، تشدید تمایل کشورها به یافتن راه‌حل و غلبه بر معضل مشترک از طریق همکاری، افزایش تکاپوی دولت‌ها برای در اختیار گرفتن مدیریت موضوعات تمدنی و مشترک، ایجاد زمینه برای همبستگی بیشتر جهان و؛ ازجمله، کشورهای اسلامی با یکدیگر، امکان‌یابی بیشتر برای درک وجودی برخی بحران‌های تمدنی و درک موقعیت خود در جامعه جهانی و... (ر.ک: شمسینی و همکار، ۱۳۹۹، ص ۱-۲۴؛ صدیق و همکار، ۱۳۹۹، ص ۲۵-۴۶؛ رومی و همکار، ۱۳۹۹، ص ۶۳-۹۰).

جمع‌بندی

ویروس جهان‌گستر کرونا، اگرچه بیشتر به‌عنوان یک عامل اختلال سلامت جسمی و تهدیدکننده حیات و بقا در افکار عمومی شهرت یافته، اما از یک افق گسترده‌تر، زلزله‌ای است که تقریباً همه فرایندهای زیستی، هنجارهای رویه‌ای، عادت واره‌های معمول، قواعد الگویی نهادینه، راه و رسم‌های مألوف و متعارف، آیین‌های مناسک‌وار و

تکرارپذیر زندگی اجتماعی را در معرض انواع تغییر قرار داده و اوضاع جهان را بالکل دگرگون ساخته است. در این نوشتار سعی شده تا با رویکردی ارتباطی تأثیرات منفی و مثبت اشاعه کرونا بر فرایندهای مختلف ارتباطات اجتماعی جاری در بسترها و قلمروهای فرهنگی، مذهبی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و رسانه‌ای جامعه ایران در چندماهه حضور و جولان این ویروس موردبررسی و تحلیل قرار دهد. ارتباط در بستر رابطه با دیگری عام، نهاد خانواده، نهاد اقتصاد، نهاد سیاست، نهاد رسانه، نهاد تعلیم و تربیت، نهاد دین و معنویت، نهاد هنر و ادبیات و نهاد فراغت و تفریح؛ ازجمله، محورهای موردبحث در این نوشتار است.

منابع

- ابراهیمی، مرضیه، (۱۳۹۹)، «سنخ‌شناسی مواجهه خانواده ایرانی با بحران کرونا»، دو فصلنامه بررسی مسائل اجتماعی ایران، بهار و تابستان، شماره ۲۹، ص ۲۲۵-۲۴۹.
- اداره کل مطالعات اجتماعی شهرداری تهران، نظرسنجی از مردم تهران درباره اپیدمی کرونا، موج سوم، ایسپا، ۱۳۹۹.
- اسکندریان، غلامرضا، (۱۳۹۹)، «ارزیابی پیامدهای ویروس کرونا بر سبک زندگی (با تأکید بر الگوی مصرف فرهنگی)»، فصلنامه علمی - تخصصی ارزیابی تأثیرات اجتماعی، اردیبهشت، شماره دوم، ویژه‌نامه پیامدهای شیوع ویروس کرونا - کووید ۱۹، ص ۶۵-۸۶.
- ایشل، رینر شوتس، (۱۳۹۱)، *مبانی جامعه‌شناسی ارتباطات*، ترجمه کرامت‌الله راسخ، تهران: نشرنی، ۱۳۹۱.
- ایمانی جاجرمی، حسین، (۱۳۹۹)، «پیامدهای اجتماعی شیوع ویروس کرونا در جامعه ایران»، فصلنامه علمی - تخصصی، ارزیابی تأثیرات اجتماعی، شماره دوم، ویژه‌نامه پیامدهای شیوع کرونا - کووید ۱۹، اردیبهشت، ص ۸۷-۱۰۴ (ذخیره‌شده در وبسایت جهاد دانشگاهی: WWW.SID.ir)
- بهار، مهری، (۱۳۹۹)، «کرونا و مناقشه دینی پیش رو»، در خبرگزاری شفقنا:
<https://fa.shafaqna.com/news/919035>
- پژوهشگاه فرهنگ، (۱۳۹۹)، *هنر و ارتباطات*، مطالعه کشوری دیدگاه شهروندان در خصوص کرونا، موج اول، گروه افکار سنجی و مطالعات افکار عمومی دفتر طرح‌های ملی.
- پور حسن، قاسم، (۱۳۹۹)، «کرونا باعث بازاندیشی در بنیادهای زندگی خواهد شد» در خبرگزاری مهر:
<https://www.mehrnews.com/news/4886667>
- جهاد دانشگاهی، (۱۳۹۸ ب)، *جستارهایی درباره پیامدهای فرهنگی و اجتماعی شیوع ویروس کرونا در ایران*. دفتر مطالعات فرهنگی.
- خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران، (۱۲ فروردین ۱۳۹۹)، «افزایش سه برابری آمار تماس‌های اختلافات زوجین در قرنطینه»، ایرنا، Irna.ir.

- ذوالفقاری، حسن، (۱۳۹۹)، «کرونا و فرهنگ عامه»، دو ماهنامه بخارا، مرداد و شهریور، شماره ۱۳۸، ص ۱۱۶-۱۳۰.
- رضی پور، پرنیا، (۱۳۹۹)، «تحلیل جامعه‌شناختی جوک‌های مرتبط با ویروس کرونا»، فصلنامه مطالعات اجتماعی ایران، تابستان، شماره ۲، ص ۱۱۱-۱۳۴.
- رومی، فرشاد و احسان کاظمی، (۱۳۹۹)، «کرونا ویروس؛ متغیری نوین در تحلیل کلان تحولات سیاسی و بین‌المللی»، فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست، تابستان، شماره ۳۳، ص ۶۳-۹۰.
- زهرایی، محمدرضا، (۱۳۹۹)، «برساخت کرونا ویروس اجتماعی»، در خردورزی، تابستان، ص ۱۲۰-۱۲۶.
- سایت بهداشت جهانی: World Health Organization. (April 2020). Mental health and psychosocial Considerations during the COVID-19 outbreak. 18 March 2020. <https://www.WHO.int>.
- سایت دین آنلاین، مقالات متعدد تحت عنوان دین و کرونا: <https://www.dinonline.com>
- سایت سازمان ملل متحد: <https://news.un.org/en/story/2020/04/1061052>
- شرف‌الدین، سیدحسین، (۱۳۹۹)، «کرونا و تعلیق مناسک دینی»، در دین، رسانه و کرونا (مجموعه مقالات)، تابستان، ص ۲۱-۳۶.
- شعاعی، محمدحسین، (۱۳۹۹)، «دین و رسانه؛ سیاست‌های تبلیغ رسانه‌ای دین با تمرکز بر موضوع کرونا»، در دین، رسانه و کرونا (مجموعه مقالات)، تابستان، ص ۳۹-۵۴.
- شمسینی غیاثوند، حسن و سعید جهانگیری، (۱۳۹۹)، «بررسی تأثیرات کرونا بر سیاست خارجی»، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی و بین‌المللی، تابستان، شماره ۴۳، ص ۱-۲۴.
- صالحی امیری، رضا، (۱۳۹۹)، «تأثیر کرونا بر سبک زندگی»، در سایت خبر آنلاین: <https://www.khabaronline.ir/news/1382607>
- صدیق، میر ابراهیم و الناز نیک‌سرشت، (۱۳۹۹)، «کالبدشکافی تأثیرات کرونا در سطح جهانی»، فصلنامه مطالعات منافع ملی، بهار، شماره ۱۹، ص ۲۵-۴۶.
- صلواتی، عبدالله، «تقلیل وجود به سلامتی؛ روایتی وجودی از کرونا»، در خردورزی، همان، ص ۱۴۰.
- طاهری کیا، حامد، (۱۳۹۹)، «راهکارهایی برای استفاده از فضای مجازی در مبارزه با ویروس کرونا»، در: جستارهایی در ابعاد فرهنگی و اجتماعی بحران ویروس کرونا در ایران، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.
- عبدالهی، عادل و علی رحیمی، (۱۳۹۹)، «برساخت اجتماعی کرونا و سیاست‌های مقابله با آن، مطالعه موردی: کاربران فضای مجازی»، فصلنامه علمی - تخصصی، ارزیابی تأثیرات اجتماعی، اردیبهشت، شماره ۲، ویژه‌نامه پیامدهای شیوع ویروس کرونا - کووید ۱۹، ص ۴۳-۶۴، (ذخیره‌شده در Archive of SID)

- فاضلی، نعمت‌الله، (۱۳۹۹)، «درس واقعی کرونا برای نهاد ورزش در جهان امروز»، مطالعات فرهنگی اجتماعی المپیک، تابستان، شماره ۳، ص ۵۷-۷۱.
- فراهتی، مهرزاد، (۱۳۹۹)، «پیامدهای روان‌شناختی شیوع ویروس کرونا در جامعه»، فصلنامه علمی - تخصصی، ارزیابی تأثیرات اجتماعی، اردیبهشت، شماره ۲، ویژه‌نامه پیامدهای شیوع کرونا - کووید ۱۹، ص ۲۰۷-۲۲۶.
- قه‌باغ، سید مهدی، (۱۳۹۱)، «جلوه‌های هنر در بحران‌های بشری»، در ماهنامه «خردورزی»، ویژه‌نامه الهیات کرونا، مؤسسه فرهنگی رسانه‌ای شناخت، مرداد، شماره ۳، (فایل الکترونیک ذخیره‌شده در www.fekrat.net) ص ۹۴-۹۷.
- قلی‌پور، مجتبی، (۱۳۹۹)، «تحلیل اپیدمی کرونا و آسیب‌پذیری‌های حکمرانی در ایران»، فصلنامه دیده‌بان امنیت ملی، فروردین و اردیبهشت، شماره ۹۶ و ۹۷، ص ۴۷-۵۶.
- الله‌وردی، حمید، «چالش جهانی ارتباطات سلامت: اینفودمی در پاندمی بیماری کرونا و ویروس»، مجله آموزش و سلامت جامعه، دوره هفتم، شماره ۲، ص ۶۵-۶۷.
- مجیدی، حسن، «دین رسانه‌ای یا رسانه دینی؛ راهکارهای رسانه‌ای مقابله با چالش‌های کرونا در قبال معنویت و مناسک دینی»، در دین، رسانه و کرونا (مجموعه مقالات)، همان، ص ۵۵-۷۹.
- محمد رضایی، محمد، «مسئله شرم‌معضلی برای الهیات اسلامی نیست» در خردورزی، ص ۴۱-۵۴.
- نجفی، حافظ، (۱۳۹۹)، «آسیب‌های کرونا در حوزه زیارت و راه‌های برون‌رفت از آن»، فصلنامه فرهنگ زیارت، بهار، شماره ۴۲، ص ۹۳-۱۱۸.
- نعمتی انارکی، داود و اردشیر زابلی زاده، «کرونا و صداوسیما، آگاهی بخشی و رفع شبهات دینی»؛ در دین، رسانه و کرونا (مجموعه مقالات)، همان، ص ۱۱۱-۱۳۸.
- نقیب‌السادات، سید رضا، (۱۳۹۹)، «اصول هنجاری پوشش اخبار در شرایط بحران در رسانه‌ها با تأکید بر فضای مجازی»، در دین، رسانه و کرونا (مجموعه مقالات)، به اهتمام حسن بشیر، قم، اداره کل پژوهش‌های اسلامی رسانه وابسته به سازمان صداوسیما جمهوری اسلامی ایران، ص ۲۴۶-۲۷۷.